

יוסף היינמן / ירושלים.

לימוד התורה ויישובו של עולם

(פרק במחשבת חז"ל על פי מקורות שבמשנה)

(א)

הרוצה ללמד פרק בהשקפת עולמם של חז"ל לא יעלה על דעתו, בדרך כלל, לבנות את שיעורו על החומר המצוי במשנה דווקא. שהרי המשנה ספר הלכי מובהק היא, ואילו דברי אגדה נבקש לנו במקורות אחרים — בתלמודים ובמדרשים. ואמנם נכון הדבר, שאי אפשר ללמד כל נושא מחשבתי אך ורק על פי החומר שבמשנה, אף על פי שישנם במשנה דברי מחשבה והשקפה לא מעטים — ולא במסכת אבות בלבד. ובכל זאת יש לדעתנו הצדקה — ואף צורך — ללמד מדי פעם שיעורים במחשבת, הבנויים בעיקרם על דברי המשנה, אם גם אין כל כוונה לפסול הבאת מאמרים ודברי אגדה מתאימים אף במקורות אחרים לשם השלמת הנושא.

במקום אחר עמד המחבר על כך, שראייה היא המשנה להיות ספר לימוד עצמי ושאין כמות לשמש פתח וכניסה לעולם התורה שבעל-פה בכלל. דק באמצעות המשנה יכול בימינו הצעיר — ואף המבוגר — הממוצע להגיע לידי ידיעה כללית של שטחי ההלכה העיקריים ולידי הבנת מושגי ההלכה היסודיים; רק היא יכולה לשמש הכנה לעולם התלמוד והפוסקים (בתנאי שילמדוה על פי שיטה מתאימה למטרה זו). רק בה בלבד, מבין כל ספרי התורה שבעל-פה, יש לרוב הלומדים בימינו סיכוי כלשהו להגיע למידה של ידיעה יסודית, של היכרות והתמצאות; ורק היא, מבין כולם, יכולה להיות מצויה בידי הלומד בקביעות.

שאיפתנו צריכה אפוא להיות שהמשנה תהפוך לספר שהכול דשים בו והכול מצויים אצלו. היא צריכה לתפוס מבחינה זו מקום דומה למקומם של התנ"ך ושל החומש עם פירוש דש"י — ספרים אשר בלי ידיעה מסוימת ובקיאות-מה בהם לא תיתכן השכלה יהודית יסודית בכלל. ואם זאת היא המטרה, ברור שצריך ל"נצל" את המשנה בכלל הדרכים האפשריות, לא

1 שיעורים במסכת פאה, בהוצאת המחלקה לחינוך ותרבות תורניים לגולה, במבוא.

ללימוד של מסכתות שלימות ושל עניינים שלימים בלבד, אלא גם ללימודי-לוואי למקצועות אחרים, כגון תולדות ישראל, להשלמת הלימוד של התורה שבכתב, וכחלק בלתי-נפרד של תכניות על חגים וכדומה. התומד שבמשנה יכול להעשיר בהרבה לימודים אלה ולהביא לידי העמקה בהם; מאידך יכול שילוב זה של המשנה במקצועות אחרים להרגיל את הלומד לדפדף במשנה, למצוא בה עניין נוסף ולהגיע במשך הזמן למידה רבה של שליטה בתוכנה. ואל יהא דבר זה קל בעינינו! כי על אף כל יתרונותיה של המשנה יש בלימודה אף קשיים גדולים ודציניים — בולסים ביניהם ה"יובש" והחדר-גוונות של התומד — ועל כן עלינו לאחוז בכל הדרכים לחבב את המשנה על הלומד. חייבים אנו ללכת אל המשנה בכל הזדמנות אפשרית ולגלות ללומד, שיש בה עניינים מעניינים שונים, אף מחוץ לקבצי ההלכות השיטתיים עצמם.

מן האמור יוצא שרצוי מאוד, שאף בלימוד מחשבת ישראל תתפוס המשנה את מקומה, ואם לא מקום בראש, לפחות מקום חשוב וניכר, ולא מעטים הם הנושאים המתחשבתיים שנמצא עליהם חומר רב וחשוב במשנה. נזכיר רק מעט שבמעט: התפילה, שכר ועונש, תשובה וכפרה, שלום ומחלוקת, כבוד האדם, מעלת עם ישראל ועוד.

אך לא זו בלבד שאפשר ללמד פרקי מחשבת ישראל על פי המשנה, אלא שיש יתרונות חשובים לדרך זאת. כי בגשתנו ללמד פרק בהשקפת עולמם של חז"ל, בעל כרחנו נביא לפני התלמיד לקט מאמרים ואגדות ממקורות שונים — וכיצד נעשה זאת? מצד אחד יש בכל לקט מסוג זה שרירותיות מסוימת, אך עוד יותר חשובה כאן הבחינה הטכנית: מאחר שהמאמרים הנוגעים לנושא מסויים מפוזרים על פני שני התלמודים והמדרשים הרבים, אין כל אפשרות להביא את התלמיד לעיון במקור עצמו, אלא מביאים לפניהם, אם בדפוס אם בצורה משוכפלת, דברים מכלי שני. נדמה שאין להתגבר על קושי זה, לא בבית הספר הרגיל ולא בחוגי לימוד למבוגרים. מכל ספרי התורה שבעל-פה רק המשנה יכולה להימצא ביד כל לומד בשעת השיעור בקביעות, ורק את התומד הנמצא בה ילמד איפוא מן המקור עצמו, מכלי ראשון. ואם ה"לקט" אשר עליו מבוסס השיעור, יהיה לקות מספר האגדה של ביאליק-רבניצקי (שערכו במקומו מונח) או מאוספים דומים, הרי לא זו בלבד שנמנע מן הלומד את ראיית הספרים המקוריים, אלא אף נביא לפניהם את המאמרים עצמם שלא כלשונם אלא בתרגום, ובמקרים רבים שלא כצורתם המקורית אלא בעיבוד. מובן שקיימת דרך אחרת: לימוד פרשיות שלימות מתוך האגדה, הן מן התלמוד והן מאחד המדרשים, כהוויתן וכצורתן המקורית; אך לימוד זה, אף על פי שערכו גדול, אינו יכול לספק את

הצורך ללמד נושאים מסויימים, שהדי אין האגדות במקורות עצמם מסודרים לפי נושאים, ואין להסתפק איפוא בלימוד דיוף במקורות בלבד. זאת ועוד: עולם האגדה הוא דחבידיים; הוא כולל בתוכו את דעותיהם והשקפותיהם של מאות חכמים במאות שנים. אין לכל האגדות אותו הערך ואותה הסמכות — לא כל האגדות משקלן רב בהשקפת עולמה של היהדות. מכאן חשיבות המשנה כמקור ללימוד אגדה: אגדת המשנה אינה סתם אוסף של דברי חכמים המביעים כל אחד את העולה על דעתו; אלא כמו החומר ההלכי, כן גם החומר האגדי שבמשנה — הוא פרי בחירה קפדנית. אין לפנינו במשנה דעות יחידים בלבד, אלא השקפות אשר עורכי המשנה סמכו את ידיהם עליהן, אגדות ומאמרים שיש להם הגושפנקא של רבי ובית-דינו, שהם בחינת מובחר מן המובחר, ושזה קרוב לאלפיים שנה נתקבלו כדעות מוסמכות על ידי כל ישראל.

ולבסוף: עצם הדבר, שהמשנה היא ביסודה ספר הלכה הוא יתרון לגבי לימוד אגדה מתוכה. כי בה (פרט למסכת אבות) באים דברי האגדה משולבים בדברי הלכה, ועל כן יעמוד הלומד בעל כרחו על כך, ששתיהן ממקור אחד נחצבו. התורה שבעל-פה אחת היא; ההלכה והאגדה נובעות שתיהן מאותה האמונה, ויסוד אחד לשתיהן. הכרה זו חשובה מאוד דווקא בימינו, כשנמצאים רבים המרימים על נס את האגדה ומזלזלים בהלכה. אך לא זו בלבד, שהלומד ירגיש שהלכה ואגדה קרובות זו לזו וזקוקות זו לזו, אלא דברי ההלכה עצמם משמשים מקור חשוב לגילוי השקפת עולמם של החכמים. אותן האמונות וההשקפות הבאות לידי ביטוי בדברי האגדה, הן הן שמונחות ביסודן של ההלכות והן שעיצבו את דמותן, ויפה כוחן של השקפות ודעות המשמשות יסוד להלכה מאלה המופיעות באגדה בלבד; כי ההשקפות שבאגדה יכולות לבטא גם אידיאלים שספק הוא אם נתגשמו בזמן מן הזמנים במילואם — ואילו העקרונות שעליהם מושתתת ההלכה, כלומר המשפט הקובע את צורת החיים ואת דפוסי החיים של החברה ושל העם, ברור הוא שלא נשאר בתחום המחשבה הערטילאית בלבד, אלא הפכו גורמים וכוחות של ממש בחיי האומה.

הדברים המובאים להלן על הנושא "לימוד התורה ויישובו של עולם" יכולים לשמש דוגמה גם לשיעורים על נושאים דומים. נציין עוד, שהחומר אינו מיועד דווקא ליחידה לימודית אחת, אלא אפשר להשתמש בו לסדרה בת שניים או שלושה שיעורים או שיחות. ואם יעדיף המורה להגביל את הנושא לשיעור אחד בלבד, יהיה עליו להשמיט חלק מן החומר ולהסתפק במקצתו.

(ב)

(1) נקודת המוצא תשמש לנו השאלה: איך מעריכים חז"ל את התורה ולימודה; איזו חשיבות מיחסים הם לערך מצוה זו בהשוואה לערכים אחרים? מרובים הם המאמרים במשנה המפליגים בשבח התורה, ונסתפק במקצתם: על שלושה דברים העולם עומד — על התורה (כלומר: על לימוד התורה) ועל העבודה ועל גמילות חסדים! (אבות א, ב).

ודלא יליף קסלא חייב (ומי שאינו לומד חייב מיתה)! (אבות א, יג). אין דברים אלו בשבח התורה דברים בעלמא. שאינם מחייבים, אם לימד התורה הוא חובה יסודית של האדם, יש להסיק מכך מסקנות מעשיות, המוצאות ביטוי בולט ביותר בהערכת לומדי התורה וחכמיה: מורא רבך — כמורא שמים! (אבות ד, יב).

אך לא באגדה בלבד ניכר רישומם של הדברים. נעמוד על הערכת התורה ולומדיה דווקא מתוך ההלכה. נאמר בדיני אונאה:

אלו דברים שאין להם אונאה: העבדים, השטרות והקרקעות... ר' יהודה אומר: אף המוכר ספר תורה (בבא מציעא ד, ט). ומה נשתנה ספר תורה מכל סחורה אחרת, שהמוכרה במחיר מופרז מיקחו קיים? נימוקו של ר' יהודה מובא בברייתא:

אף המוכר ספר תורה — לפי שאין קץ לדמיה! (בבא מציעא נה, ע"ב). אמנם חולקים חכמים על ר' יהודה, משום שהם סבורים, כפי הנראה, שיש להבחין בין התורה כנכס רוחני, שאין קץ לערכו, לבין אותו הספר, מעשה ידי אומן, שיש לו מחיר. ור' יהודה מוכן להסיק מסקנות מהערכת התורה אף לגבי מיקח וממכר, אף כשמדובר על מחיר צדק ועל אונאה. ואילו ההלכות הבאות אינן שנויות כלל במחלוקת:

אבדת אביו ואבדת רבו — של רבו קודמת (כלומר: הוא חייב לספל קודם בהחזרת אבדת רבו), שאביו הביאו לעולם הזה, ורבו שלימדו חכמה מביאו לחיי העולם הבא. ואם אביו חכם, של אביו קודמת. היו אביו ורבו נושאים משאוי, מניח את של רבו (כלומר: עוזר לרבו לפרוק) ואחר כך מניח את של אביו. היו אביו ורבו בבית השבי, פודה את רבו ואחר כך פודה את אביו. ואם היה אביו חכם, פודה את אביו ואחר כך פודה את רבו (בבא מציעא ב, יא).

דבו קודם לאביו לכל דבר — שאין לך דבר גדול מלימוד תורה! ואף על פי שהתורה חחרת ומוזהירה על כיבוד אב ואם, כבוד דבו עדיף על כבוד אביו! ולא ככבוד בלבד הדברים אמורים, ולא בהפסד ממון בלבד, אלא אפילו

בפיקוח נפש: כי היושב בבית השבי בחוקת סכנה הוא, והיוצא מבית האסורים הוא אחד מאלה החייבים לבדך ברכת הגומל, ואף על פי כן — פודה את דבו ואחד כך פודה את אביו; ואם אין סיפק בידו לפדות את שניהם, פודה את דבו בלבד! וכך נאמד פעם שגייה במשנה, על פי נימוק שונה קצת:

אם זכה הבן לפני הרב (כלומר, זכה ללמוד תורה מן הרב), קודם (הרב) את האב בכל מקום, מפני שהוא (כלומר: הבן) ואביו חייבין בכבוד דבו! (כריתות ו, ט).

וכן קודם תלמיד חכם לכל אדם אחר — ויהא הנכבד ביותר: כוהן קודם ללווי, לוי לישראל, ישראל לממזר, וממזר לנתין, ונתין לגר, וגר לעבר משוחרר. אימתי? בזמן שכולן שווין. אבל אם היה ממזר תלמיד חכם וכוהן גדול עם הארץ — ממזר תלמיד חכם קודם לכוהן גדול עם הארץ! (הוריות ג, ח).

אפילו הנבזה ביותר מבחינת ייחוסו, ממזר האסור לבוא בקהל ה', קודם לכוהן גדול, ראשם הרתי"הרוחני — ולעתים אף המדיני — של כל עם ישראל, שהוא לבדו רשאי להיכנס לקדש הקדשים והוא לבדו מכפר על כל ישראל!

ואין אלו דברי מוסר בלבד, אלא הלכה היא, שעל פיה חייב אדם לנהוג, כאן בולטת הערכת החכמים את התורה בכל קיצוניותה!

(2) מה הן השקפות היסוד אשר מהן נובעות דעות אלה? בעיני חז"ל אין התורה רק ספר חוקים, שניתן לעם ישראל, בתקופה מסוימת של ההיסטוריה. היא לא נוצרה ברגע מסויים, שלפניו לא היתה קיימת כלל. התורה נצחית היא והיא היסוד של כל הבריאה. חביבין ישראל שניתן להם כלי חמדה (כלומר: התורה), שבו נברא העולם! (אבות ג, יד).

התורה קרמה לבריאת העולם; בה ובעבורה נברא העולם. כדברי האגדה (בראשית רבה א, ב):

התורה אומרה: אני הייתי כלי אומנותו של הקב"ה! בנהג שבעולם מלך בשר ודם בונה פלטין — אינו בונה אותה מרעת עצמו אלא מדעת אומן. והאומן אינו בונה אותה מדעת עצמו, אלא דיפתראות (רשימות) ופינקסאות יש לו, לדעת היאך הוא עושה חדרים, היאך הוא עושה שפשישים. כך היה הקב"ה מביט בתורה ובורא את העולם!

אם התורה היא יסוד הבריאה כולה, אם היא קיימת מאז ומתמיד, הרי אף ייתכן לדעת אותה ולקיימה, עד שלא ניתנה מסיני:

יוסף היינמן

מצינו שעשה אברהם אבינו את כל התורה כולה עד שלא ניתנה שנאמר (בראשית כה ח): "עקב אשר שמע אברהם בקולי וישמד משמרתי מצותי חקותי ותורתתי" (קידושין ד, יד).

מכאן נובעת אף מסקנה נוספת: אין לך דבר שאין למצוא אותו בתורה; אין שאלה שאין בה תשובה עליה, שהרי היא תכנית הבריאה כולה: הפוך בה תפוך בה ודולה בה! (אבות ה, כב).

תפקידו של האדם הוא איפוא להבין את דצונו של ה' בשלימותו, כדי שיוכל לקיימו בשלימותו. וכדי להבין את "דעתו של מקום" — אין לך דרך אחרת מלימוד התורה. ולא זו בלבד שהאדם חייב לקיים מצוות מסוימות שנצטוו עליהן מפי ה', אלא עליו להיות "שותף במעשה בראשית" — לפעול בעולם לפי תכניתו של הבורא ולמען המטרות, שאותן הציב לעולמו; ואין ביכולתו של האדם למלא את תפקידו הנעלה הזה, אלא אם כן ידע הוא ומבין, מה היתה תכניתו של הקב"ה בבריאת העולם. חובת היסוד של האדם (היהודי) היא איפוא לימוד התורה.

(3) אך ישנו ביטוי נוסף לתפקידו של האדם להיות "שותף במעשה בראשית": פעולתו למען יישבו של העולם ותיקונו.

מי שחציו עבר וחציו בן־חורין עובד את רבו יום אחד ואת עצמו יום אחר, דברי בית הלל. אמרו להם בית שמאי: תיקנתם את רבו ואת עצמו לא תיקנתם: לישא שפחה אינו יכול, שכבר חציו בן־חורין; בת־חורין אי אפשר, שכבר חציו עבד. והלא לא נברא העולם אלא לפריה ולרבייה, שנאמר (ישעיה מה, יח): "לא תהו בראה לשבת יצדה"! אלא מפני תיקון העולם כופין את רבו ועושה אותו בן־חורין, וכותב שטר על חציו דמיו. וחזרו בית הלל להורות כדברי בית שמאי (גטין ד, ה).

"לשבת בראה" — תפקיד האדם בעולם ליישב אותו; ולא בפריה ורבייה בלבד נאמרו הדברים. ליישב העולם ולתקן העולם — זהו כל האדם ולמטרה זו עליו להקדיש את חייו. כל מצוות התורה מכוונות למטרה זו: תיקון העולם. אלא שלפעמים נוצר מצב מיוחד, יוצא מגדר הרגיל, שבו הדין, לכאורה, סותר מטרה זו, אינו מביא לידי תיקון העולם אלא גורם לתקלה במקרים אלו לא נמנעו חז"ל מלתקן תקנות ואף לבטל דין תורה, למען תיקון העולם, שהרי זה כל עיקר כוונת התורה ועצם תכלית האדם בעולמו! (השווה דוגמאות נוספות של תקנות "לתיקון העולם" במסכת גטין, כל פרק ד).

אם כן מוטלות על האדם שתי חובות יסוד: לעסוק בתורה וביישבו של עולם. ועל כן:

2 כלשונם של חז"ל במסכת שבת י, ע"א: קיט, ע"ב; עיין גם בראשית רבה מג, ט.

יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ... וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגורדת עוון (אבות ב, ב).
 ושוב נעמוד על כל חומריתה של חובה זו — לעסוק ביישוב העולם — מתוך עיון בהלכה:

ואלו הן הפסולין (לעדות): המשחק בקוביא והמלווה בריבית ומפריחי יונים וסוחרי שביעית... אמר ר' יהודה: אימתי? בזמן שאין להן אומנות אלא הוא, אבל יש להן אומנות שלא הוא — כשריני! (סנהדרין ג, ג).
 אדם שאינו עושה מלאכה, שאינו מוסיף ליישוב העולם אלא עוסק בהבלים, — אינו אדם תרבותי ואין לתת בו אימון; על כן שוללת ההלכה ממנו את זכות היסוד של האזרח — להיות נאמן כעד בבית המשפט.
 וכל שאינו (עוסק) לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ — אינו מן היישוב! (קידושין א, י).
 ומוסיף על כך ר' יתגן בגמרא (קידושין מ, ע"ב):
 ופסול לעדות!

אם כן, לא דק המשחק בקוביא ותבריה העוסקים בדברים מפוקפקים, שאפשר לחשוד בהם משום רמאות וגזל, מפסידים את נאמנותם, אלא אף זה, שאין בידו אלא חטא אחד בלבד: שאינו עוסק בשום דבר של ערך, לא בתורה ולא ביישובו של העולם, ובמיוחד, מי שאין דרכו לעסוק בתורה, אין לפטור אותו מחובת המלאכה:

אלו מלאכות שהאשה עושה לבעלה: טוחנת ואופה ומכבסת, מבשלת: ומיניקה את בנה; ומצעת המיטה הכניסה לו שפחה אחת — לא טוחנת ולא אופה ולא מכבסת; שתיים — אינה מבשלת ואינה מיניקה את בנה; שלוש — אינה מצעת את המיטה ואינה עושה בצמר; ארבע — יושבת; בקתדרא; ד' אליעזר אומר: אפילו הכניסה לו מאה שפחות, כופה לעשות בצמר, שהבטלה מביאה לידי זימה; ד' שמעון בן גמליאל אומר: המדיר את אשתו (אוסד עליה בנדר) מלעשות מלאכה, וציא (כלומר: חייב לגרש אותה) ויתן כתובתה, שהבטלה מביאתה לידי שיעמום! (כתובות ה, ה).

(4) אלא שכאן מתעוררת השאלה של עדיפות: אם גם לימוד תורה וגם מלאכה הן חובותיו היסודיות של האדם — האם ערכם שווה? או אולי מותר לו לאדם להתמסד לאחת מהן בלבד ולהזניח את השנית לגמרי?
 ברור: שאין לדחות את התורה מפני המלאכה, שהרי תלמוד תורה מצוה מפורשת היא, אך אולי מצוה לעסוק בתורה בלבד ולהשאיר את יישובו של עולם לאלו שאינם מסוגלים לעסוק בתורה?

כבר מן האמור לעיל מתבהרת עמדתם של החכמים בשאלה זו. שהרי:
יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ...

וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה. (אבות ב. ב.).

ואם אין דרך ארץ, אין תורה! (שם, יז.).

ועוד מאמרים כיוצא באלו.

אף ההלכה מאשרת עמדה זו. נאמר בבבלי (המובאת בקידושין כט, ע"א):

האב חייב בבנו למולו ולפדותו וללמדו תורה ולהשיאו אשה וללמדו

אומנות... ר' יהודה אומר: כל שאינו מלמד את בנו אומנות מלמדו

ליסטת.

ועל אף כל ההדגשה היתדה של כבוד תלמידי חכמים, נאמר בבבלי (אחרת

(חולין נד, ע"ב):

אין בעלי אומנויות רשאים לעמוד מפני תלמידי חכמים בשעה שעוסקין

במלאכתן.

הרי אין כבוד העוסק במלאכה נופל מכבוד העוסק בתורה!

ובוודאי שאין רשות לתלמיד חכם שלא לעסוק במלאכה ולהתפרנס מתורתו:

אל תעשם (את דברי התורה) עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לחפור

בהם! (אבות ד, ה.).

ושוב מאשרת ההלכה את העיקרון הזה:

הנוטל שכרו לדון — דיניו בטילין! (בכורות ד, ו).

אך נמצא גם מי שחולק על חובת המלאכה של העוסקים בתורה:

ד' נהוראי אומר: מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני

אלא תורה, שאדם אוכל משכרה בעולם הנה והקרן קיימת לעולם הבא;

ושאר כל אומנות אינן כן, כשאדם בא לידי חולי או לידי זקנה או לידי

יסודין ואינו יכול לעסוק במלאכתו הרי הוא מת ברעב. אבל התורה

אינה כן, אלא משמרתו מכל דע בנערותו ונותנת לו אחרית ותקוה

בזקנותו (קידושין ד, יד.).

בצורתה הבולטת ביותר נראית מחלוקת זו בדברי ר' ישמעאל ור' שמעון

בר יוחאי המובאים בגמרא (ברכות לה, ע"ב):

"ואספת דגנך" (דברים יא, יד) — מה תלמוד לומר? לפי שנאמר (יהושע

א, ח): "לא ימוש ספר התורה הזה מפיך וגו'" — יכול דברים ככתבן?

תלמוד לומר: "ואספת דגנך" — הנהג בהן מנהג דרך ארץ! דברי ר'

ישמעאל. ד' שמעון בר יוחאי אומר: אפשר אדם חורש בשעת הרישה

חורש בשעת זריעה וקוצר בשעת קצירה ודש בשעת דישה וזדה בשעת

הרוח — תורה מה תהא עליה? אלא בזמן שישראל עושים רצונו של

מקום, מלאכתן נעשית על ידי אחרים, שנאמר (ישעיה סא, ה): "ועמדו

זרים ורעו צאנכם וגו'; ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום, מלאכתן נעשית על ידי עצמן, שנאמר: "ואספת דגנך". אלא שבכל זאת רק יחידי סגולה בחרו בדרכם של ר' שמעון בר יוחאי ושל ר' נהוראי ואף הגמרא (שם) מסכמת את הדיון בדברים אלו: הרבה עשו כדי ישמעאל ועלתה בידך, כר' שמעון בר יוחאי ולא עלתה בידך!

האידיאל של רוב החכמים הוא איפוא: האדם הממלא את שתי חובות היסוד, העוסק בתורה וביישובו של עולם גם יחד, את עמדתם זו מסכם הרמב"ם בדבריו בהלכות תלמוד תורה (ג, י—יא) בצורה קולעת: *האדם המעלה גדולה היא למי שהוא מתפרנס ממעשה ידיו ומידת חסידים ראשונים היא, ובוה זוכה לכל כבוד וטובה שבעולם הזה ולעולם הבא, שנאמר: (תהלים קכח, ב): "יגיע כפיך כי תאכל, אשריך וטוב לך" — אשריך בעולם הזה, וטוב לך לעולם הבא, שכולו טוב!*